

ЌУЙИ СУРХОНДАРЁ МИКРОТОПОНИМИЯСИНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚИ

Аллаева Ҳафиза Рустамовна

Термиз давлат университети магистранти

АННОТАЦИЯ

Мақола Сурхондарё воҳасининг микротопонимиясининг лингвистик тадқиқига бағишланган. Унда муайян ҳудуднинг топонимияси бошқаларининг топонимларидан ҳам лексик, ҳам фонетик жиҳатидан озми-кўпми фарқ қилиши, топонимиянинг когнитив ва тарбиявий вазифалари, воҳадаги жой номларининг маълум қисми жуда қадимий сўзлар эанлиги, топоформантларининг лисоний мансублиги қайд этиб ўтилган.

Калит сўз ва иборалар: Сурхондарё, воҳа, микротопонимия, лингвистик тадқиқ, ҳудуд, лексик, фонетик жиҳат, когнитив вазифа, қадимий сўзлар, лисоний мансублик.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена лингвистическому изучению микротопонимии Сурхандарьинского оазиса. В ней отмечается, что топонимия определенной местности отличается от топонимов других регионов в большей или меньшей степени как по лексическому, так и по фонетическому аспекту, познавательной и воспитательной функциям топонимии, тому, что определенная часть топонимов в оазисе очень древние слова и языковая принадлежность топоформантов.

Ключевые слова и фразы: Сурхандарья, оазис, микротопонимия, лингвистическое исследование, регион, лексика, фонетический аспект, познавательная задача, древние слова, языковая принадлежность.

ABSTRACT

The article is devoted to the linguistic study of the microtoponymy of the Surkhandarya oasis. In it, it is noted that the toponymy of a certain area differs from the toponyms of other regions more or less in terms of both lexical and phonetic aspects, the cognitive and educational functions of toponymy, the fact that a certain part of the place names in the oasis are very ancient words, and the linguistic affiliation of the topoformants.

Key words and phrases: Surkhandarya, oasis, microtoponymy, linguistic research, region, lexicon, phonetic aspect, cognitive task, ancient words, linguistic affiliation.

КИРИШ

Жой номлари чуқур илмий, сиёсий, амалий ва тарбиявий ахамиятга эга. Жамият тарихида бўлиб ўтган хилма-хил воқеа-ҳодисалар жой номларида мухрланиб қолган. Жой номларини билиш, ўрганиш, уни ҳимоя қилиш миллатнинг бурчи бўлиши билан бирга, унинг маъно-мазмунини тушуниш, нима сабаб билан шу ном келиб чиққанлигини аниқлаш муҳим масаладир. Албатта, жой номларини қўйишда мамлакат ҳудудида яшаётган бошқа миллатлар, элатлар ҳам кадриятларини ҳурмат қилиш, уларни тушуниб, маъно-мазмунини англаб этиш алоҳида қимматга эга.

Халқлар, тиллар, лаҳжалар ҳамиша бир-бирига яқин ва муштарак бўлиб, элатлар бир ҳудудда яшаб бир-бирлари билан доимий маданий-иқтисодий алоқада яшаб келдилар.

Тасодифий ва мазмунсиз ном булмайди, шунинг учун ҳам турли соҳа олимлари топонимларни ўрганишга катта умид боғлайдилар.

Топонимик материаллардан маълум бўлишича, муайян ҳудуднинг топонимияси бошқаларининг топонимларидан ҳам лексик, ҳам фонетик жиҳатидан озми-кўпми фарқ қилади. Ҳудуд топонимлари ва микротопонимларини ҳар томонлама ўрганиш тадқиқотчиларга тил бирликларининг янги шаклларини топиш имконини беради. Бу тил бирликлари этнолингвистика ва этносоциоллингвистика муаммоларини ҳал этишда, урф-одат ва маросимларни, афсона ва эртақларни, халқ эртақларини ва “тирик тарих” деб аталадиган барча нарсаларни чуқурроқ ва тўлиқроқ билишда бебаҳо ёрдам беради[1].

Топонимика фан сифатида назарий ва амалий йўналишларга эга бўлиб, улар бир қатор когнитив ва тарбиявий вазифаларни қўйиш билан бир қаторда ҳудудларнинг номланиши тарихини ўрганиш ва тадқиқ қилишнинг бир қатор муаммолари ва қонуниятларини кўриб чиқади[2].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Топонимлар ва микротопонимлар муайян минтақа тили лексик фондининг таркибий қисми бўлиб, унинг географиясининг хусусиятларини ифодалайди[3]. Ҳозирги замон тилшунослигида топонимик терминология билан бир қаторда микро (макро) топонимика тушунчалари ҳам кенг қўлланилади[4]. Микротопонимлар, асосан, умумий отларга тегишли бўлиб, кичикроқ географик табиий объектларнинг номи сифатида уларни бошқа топонимлардан ажратиб турувчи хусусиятларга эга.

Ўзбек топонимшунослигининг назарий асослари яратилишида Т.Нафасовнинг Қашқадарё вилояти топонимлари, Ш.Қодированинг Тошкент микротопонимлари, Т.Раҳматовнинг Самарқанд топоними этимологияси, Ж. Латиповнинг Марғилон шаҳри жой номлари, Л.Каримованинг ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши, С.Н.Найимовнинг Бухоро вилояти ойконимлари, З.Дўсимовнинг Хоразм топонимлари, Б.Ўринбоевнинг Жиззах ва Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи, А.Мухаммаджоновнинг топонимлар илмий тавсифи ва этимологик таҳлилининг тарихий жиҳатлари, Э.Бегматовнинг ўзбек антропонимлари ҳамда топонимикаси, А.Отажонованинг Хоразм этнотопонимларининг назарий масалаларига бағишланган мақола, монография ва диссертациялари муҳим аҳамият касб этди[4].

Сурхон воҳасининг топонимлар, уларнинг номланиши ҳамда номланиш меъёрлари ҳақида тарихий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий манбаларда турли шарҳ, талқин мазмунидаги бир қанча қайдлар XX асргача ҳам мавжуд бўлган[5].

Ўзбек тили топонимларини таснифлаш масаласи тадқиқотчиларнинг доимий диққат марказида бўлган ва бир неча махсус ишлар амалга оширилган. Топонимларни таснифлашда асосан икки йўналиш – лексик-семантик ва грамматик тузилишига кўра тасниф қилиш яққол кўзга ташланади[6].

В.С.Суперанскаянинг фикрига кўра, топонимлардаги ўзгаришларнинг аксарияти жамиятнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва эволюциясининг турли даврларини ифодалайди[7]. Кўпинча улар ҳақида маҳаллий аҳолининг чекланган доираси хабардор бўлади, ёки улар географик объект жойлашувининг ўзига хос хусусиятларини ёки маҳаллий аҳолига маълум ва тушунарли бўлган аниқ белгиларини акс эттиради.

Ўзбек тили, унинг сўз бойлиги даврлар ўтиши билан миллий-маънавий хазинамизни чексиз кенгайтириб, жой номларининг вужудга келишига ҳисса қўшиб келди. Ана шу масалани илмий тадқиқ этувчи топонимист (жой номларини ўрганувчи) олимлар жой номларини ўрганиб, унинг лисоний, тарихий таҳлилига эътибор бериб, кўплаб номларни қайта назардан ўтказиб чиқдилар[8]. Масалан, Сурхондарё вилоятида 15 мингга яқин топонимлар мавжуд бўлиб, шундан 1 мингга яқини аҳоли яшаш жойлари сифатида аҳоли номи билан боғлиқ аталади.

Халқимиз ҳар бир жой номини қўйишда ўша жойнинг табиий ҳолати, аҳолининг турмуш тарзи, хўжалиги, унинг кўҳна тарихига хос хусусиятларга диққатини тортган. Вилоятимиз табиати бой, турли-туман ўсимликлар, гиёҳлар ўсадиган буюк мукаддас воҳадир. Шу сабабли Сурхон воҳасида Андизли,

Бойтут, Боғчорбоғ, Гужумли, Чим, Чорбоғ; ҳажми ва миқдори билан боғлиқ топонимлар: Бештахта, Бешчашма, Бешэркак; ҳайвонот дунёси 8 билан боғлиқ топонимлар: Бойбўри, Бўривой, Бўрижар каби номлар қадимий халқимиз урф-одатлари, қадриятларини ўзида акс эттирган.

Воҳада кон номлари билан боғлиқ топонимлар: Тиллаҳовуз, Тиллакамар, Хўжайкон, Шарғун; уруғ-қабила номлари билан боғлиқ топонимлар: Авоқли, Арлотинча, Арғун, Ачамайли, Боймоқли, Қанжиғали, Қарлуқ, Қуйин, Қулдовли, Қўнғирот, Манғит; ҳунармандчиликка оид топонимлар: Болтали, Бўйрабоб, Катман, Миришкори, Тароқли, Тегирмонтош, Таботош каби жой номлари кўхна тарихдан далолат беради.

Воҳадаги жой номларининг маълум қисми жуда қадимий сўзлар бўлиб (масалан, Зараутсой, Дарбанд, Вахшивор, Зарабоғ, Бойсун, Чағониён, Термиз, Шеробод) улар халқимизнинг ўтмиши, маданияти, турмуш тарзидан хабар беради. Биз бундай жой номларини тарихий номлар, тарихий-маданий аҳамиятга эга номлар деб атаймиз. Шунинг учун ҳам олимлар жой номларини «ернинг тили» деб баҳо берадилар. Машҳур рус олими Н.Н.Надеждиннинг «Ер-бу топонимлар ёрдамида инсоният тарихи битилган китобдир»[9, 31-бет]. деган сўзи муҳим аҳамиятга моликдир.

Сурхон воҳаси топонимлари тилга хос бўлган сўз ясашиш моделларига кўра шаклланган бўлиб, улар семантика ва грамматика жиҳатидан тўртта структуравий тури ажратилади:

1. Турли тематик сўз ва атама гуруҳларидан ҳосил бўлади: Канд, Корез, Ангор, Анҳор, Газа, Дашт, Даҳна, Занг, Мерган, Кишт, Кўл, Кўса, Лангар, Нелу, Чинор, Тўда.

2. Луғавий таркиби арабча номлар: Аллоб, Минор, Мазор, Мунчок, Равот, Сайхон, Маҳалла.

3. Луғавий таркибига кўра туркий-ўзбек тилига оид географик номлар: Барлос, Бахмал, Болтали, Бўғачилй, Цилға, Кочар, Кумир, Қўтан, Овчи, Ойинни, Очамайли, Узун, Кенагас, Куёвсув.

4. Содда сўзлар қисмларга ажратилса, улар грамматик маъносини йўқотади. Ангор, Андичон, Арғун, Бойсун, Камри, Каризат, Карсагон, Карсан, Катар, Катман, Килкон, Котиб, Марғилон, Пошхурт, Питов, Потос, Каризат, Кўл;

Ном ҳосил қилувчи илдиздан (топоформантлардан) иборат номлар номлар Сурхон воҳаси топонимика тизимида кенг қўлланилган. Ўрганиш натижасида топоформант гуруҳлардан бири минтақавий топонимларнинг шаклланишида

фаол иштирок этади. Маълумки, сўзларнинг топоформант ёрдамида ясалиши “тилшуносликда, айниқса, тожик тилида энг кенг тарқалган йўл саналади” [10,25]. Ушбу турдаги географик номлар асосида ўрганиш “...тадқиқотчига топонимларнинг умумий такрорланувчи элэмэнтлари: топонимик ўзаклар, кўшимчалар, шунингдек, топоним ясовчи префиксларни белгилаш ва тартибга солиш имкониятини беради” [10, 19].

Сурхон воҳаси географик номларининг топоним ясовчи кўшимчаларини (топоформантларини) лисоний мансублигига кўра икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳ, бунда топоним ясовчи кўшимчаларнинг (топоформантларнинг) кўп қисми тожик тилига мансуб бўлиб, улар шу асосда талқин қилиниши керак. Иккинчи гуруҳга Шарқий Эрон тилларига (сўғд, сак, бақтрия) тегишли топонимлар киради ва минтақада кўплаб топонимларнинг шаклланишида роль ўйнаган. Юқорида қайд этилганидек, Сурхон ҳудуди топонимик материалнинг тузилиши жиҳатидан яна бир гуруҳи ҳосила географик номлар гуруҳидир. Топонимик материалнинг географик номлари, асосан, -а, -зор, -гоҳ, -истон, -дон, -чи, -и, -ак, -вор, -ча аффикслари ёки охирлари ёрдамида тузилади (Ду+об+а, Сел+рах+а, Селраха, Гул+зор, Рег+зор, Чашма+зор, Хум+дон, Шир+дон).

Айтиш керакки, Сурхон воҳаси топонимик материалнинг асосий қисмини топоним-иборалар ташкил этади. Топонимларнинг бу гуруҳини ўрганиш уларни синтактик эркин сўз бирикмаси шакли асосида шаклланган дейиш имконини беради. Бу ҳудудда тўпланган материаллар шуни кўрсатадики, бу турдаги топонимларнинг кўп қўшма сўзлари тожик келиб чиқиши бўлиб, фақат шу асосда уларни изоҳлаш мумкин. Демак, Сурхон воҳаси топонимларининг бу тури халқнинг турмуш тарзи, касби, урф-одат ва анъаналарининг ифодаси бўлиб, уларни ўрганиш фаннинг бошқа соҳалари – тарих ва этнография учун катта аҳамиятга эга бўлиб, бу топонимлар орқали минтақа халқларининг баъзи урф-одат ва анъаналарини ўрнатиш.

туркий топонимларни тузилиши ва тил мансублигига кўра уч гуруҳга ажратганлар: бошқалар);

маҳаллий туркий топонимлар "(Қазнок, Қалавур, Оқтош, Тошқўрғон, Янгикўрғон ва б.)

аралаш топонимлар (икки тилли) (Сангқайроқ, Зуртумшук, Қашқақуҳ, Лолакул, Одамтош, Арчабулоқ, Ўрукдара ва бошқалар);

аралаш топоним-иборалар (Дарёи ишкина, Юрти Калон, Куҳи Қушлич ва бошқалар)" [11].

Айтиш керакки, Сурхон воҳаси худуди туркий топонимлари бизда ҳам алоҳида, ҳам мураккаб микротопонимлар таркибида учрайди. Бу худудда ўзлаштирилган туркий микротопонимлар нисбатан кам, улар кўпинча алоҳида қўлланилади:

Кутан туркий сўз бўлиб, кўриб чиқиладиган худудда энг кўп қўлланиладиган топонимлардан бири бўлиб, бу чорва ўтланадиган жойнинг номи ва сақланади[12]. Уларни Сурхон воҳаси худуди географик номлари таркибида ҳам кузатишимиз мумкин: Қутани Тўрақўл (майдон, Бойсун), Қутани гешил (яйлов, Шеробод қишлоғи), Қутани Ҳавзу (худуд, Хондиза қишлоғи);

Қудуқ луғатда “яхши” деб талқин қилинган, бу сўз туркий эканлиги қайд этилган[12]. Сурхон худудида топоним қудуқ шаклида ҳам, қудуқ шаклида ҳам қўлланилади, чунки қудуқлар бор объектлар дейилади. Масалан, Кудико (тоғ, Қумқўрғон қишлоғи), Кудик (руён, Шеробод қишлоғи), Дахани қудуқ (руён, Шеробод қишлоғи), Кудики Тағоби Бето (тоғ, Панжоб қишлоғи) ва бошқалар;

Кот луғатда “зирк” ва “зирк” деб талқин қилинган[12]. Бу сўз кўпинча ўсимликлар номи сифатида ишлатилади ва фитопонимлар ҳам унинг ёрдамида шаклланади, масалан, Кото, Чашми Кот.

ХУЛОСА

Сурхон воҳаси топонимикасининг лингвистик тадқиқи шуни кўрсатадики, бу худуднинг географик номларида аҳолининг этник таркиби, унинг моддий ва маънавий маданияти уйғунлашувида ўз изини қолдирган мураккаб тарихий жараёнлар акс этган. Умуман олганда, Сурхондарё топонимияси ўзига хос қомусий асар бўлиб, унинг саҳифаларида воҳа аҳолисининг этник, ижтимоий, иқтисодий ва маданий тарихига оид барча асосий фактлар ўз аксини топган.

REFERENCES

1. Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари /:-Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. -152 б.
2. Бартольд, В. В. Сочинения / В.В.Бартольд. Т.2. Ч.1.// К вопросу о языках согдийском и тохарском. - М., 1964. - 657 с.
3. Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари: Фил. фан. ном. дис. – Тошкент, 1968. – 301 б.;
4. Адизова Н.Б. БУХОРО ТУМАНИ МИКРОТОПОНИМЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАДҚИҚИ 10.00.01 – Ўзбек тили Филология фанлари

- бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси АВТОРЕФЕРАТИ, Бухоро – 2021.
5. Махмаджонов, О.О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана: автореф... дис... док-ра фил... наук. / О. О. Махмаджонов.-Душанбе, 2010. – 45 с.
 6. Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Фан, 1966. – 119 б.;
 7. Нафасов Т. Узбекистон топонимларнинг изохли луғати / Т. Нафасов. – Тошкент: Фан, 1989. – 280 б.
 8. Найимов С.Н. Ойконимы Бухарской области: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1984. – 20 б.
 9. Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. – Тошкент: Фан, 1982. – 96 б
 10. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – С.164;
 11. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Фан, 1965. – Б.3;
 12. Хомидов Д. Р. Лингвистическое исследование гидронимов региона исторического проживания таджиков в Мавераннахре: автореф... дис... док-ра фил... наук. / Д.Р. Хомидов. – Душанбе, 2018. – 50 с.
 13. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – Б.6;
 14. Kattakulovna, T. S. (2020). The creative interrelation of scientific debate with social life, the political situation and the dialectical way of thinking that reflects them. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(5), 1093-1098.
 15. Kattakulovna, T. S. (2020). The Importance Of The Discussion Method In The Development Of Argumentative Competence In Students. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(09), 442-446.
 16. Turabova, S. K., & Juraeva, V. F. (2019). THE SOCIO-POLITICAL SIGNIFICANCE OF THE PHENOMENON SCIENTIFIC DISCUSSION IN THE DEVELOPMENT OF THINKING OF THE PEOPLES OF THE EAST. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(8), 168-174.
 17. Turabova, S. K. (2021). Socio-Historical and Logical-Epistemological foundations of the development of the art of dispute. *ASIAN JOURNAL OF MULTIDIMENSIONAL RESEARCH*, 10(5), 58-61.